MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARIDA BOLALARNI SAVODGA TAYYORLASHNING LINGVISTIK ASOSLARI

Mirzaaxmatov Maxmud Raxmatulla o‘g‘li,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi.
O‘zbek var us tillari o‘qitish kafedrasi assistenti
mirzaahmatovmahmud@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisda maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarni savodga tayyorlashning lingvistik asoslari, jumladan, og‘zaki nutqni rivojlantirish, fonematik eshituvni shakllantirish, tovush va harf haqidagi dastlabki tasavvurlarni berish, bo‘g‘in va so‘z tuzilishini anglatish hamda lug‘at boyligini oshirish masalalari yoritiladi. Shuningdek, savodga tayyorlashda o‘yin, suhbat, badiiy adabiyot va ko‘rgazmali vositalardan foydalanishning metodik imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta’lim, savodga tayyorlash, lingvistika, og‘zaki nutq, fonematik eshituv, tovush, harf, bo‘g‘in, lug‘at boyligi, nutq madaniyati.

Kirish. Maktabgacha yosh davri bolaning nutqi, tafakkuri, eshitish orqali farqlash qobiliyati va muloqot ko‘nikmalari jadal rivojlanadigan bosqichdir. Shu davrda savodga tayyorlash bolaning keyingi ta’lim faoliyatiga mustahkam poydevor yaratadi. Savodga tayyorlash faqat harflarni yodlatish yoki o‘qish-yozishni erta boshlashdan iborat emas. U, avvalo, bolaning og‘zaki nutqini rivojlantirish, tovushlarni eshitib farqlash, so‘zlarning ma’nosini tushunish, gap tuzish va o‘z fikrini izchil bayon etish ko‘nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Savodga tayyorlashning lingvistik asoslari tilning tovush tizimi, lug‘at tarkibi va grammatik qurilishi haqidagi dastlabki amaliy tasavvurlar bilan bog‘liq. Bola tovush, bo‘g‘in, so‘z va gap o‘rtasidagi farqni asta-sekin anglay boshlaydi. Tarbiyachining vazifasi ushbu tushunchalarni yosh xususiyatlariga mos, sodda va qiziqarli mashg‘ulotlar orqali shakllantirishdan iborat.

Asosiy qism. 1. Og‘zaki nutqni rivojlantirish — savodga tayyorlashning asosi. Bola yozma nutqni o‘zlashtirishga tayyor bo‘lishi uchun, avvalo, og‘zaki nutqni tushunishi va undan faol foydalana olishi lozim. Lug‘at boyligi yetarli bo‘lgan, gaplarni mazmunan to‘g‘ri tuza oladigan va tinglangan matnni tushunadigan bola savod o‘rganish jarayonida yangi ma’lumotlarni osonroq qabul qiladi. Shu sababli kundalik suhbatlar, rasmlar asosida hikoya tuzish, ertaklarni qayta aytib berish, savol-javob va rolli o‘yinlar muhim ahamiyatga ega.

Tarbiyachi bolalarga ochiq va aniq savollar berishi, javoblarini sabr bilan tinglashi, fikrini to‘liq gap bilan ifodalashga undashi kerak. Masalan, “Rasmda nima bor?” savolidan keyin “Bola nima qilyapti?”, “Seningcha, keyin nima bo‘ladi?” kabi savollar berish mumkin. Bunday mashqlar bolalarning so‘z boyligini kengaytiradi, grammatik jihatdan to‘g‘ri gap tuzishiga hamda fikrlar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishni anglashiga yordam beradi.

2. Fonematik eshituv va tovushlarni farqlash. Fonematik eshituv — nutq tovushlarini tinglab farqlash va ularning so‘z ma’nosini o‘zgartirishi mumkinligini anglash qobiliyatidir. Savodga tayyorlashda bu ko‘nikma muhim o‘rin tutadi, chunki bola tovushlarni eshitib farqlash orqali so‘zlarning tovush tarkibiga e’tibor qaratishni o‘rganadi. Fonematik eshituvni rivojlantirish uchun tovushni topish, bir xil tovush bilan boshlanadigan so‘zlarni aytish, so‘zlar ichidan farqli tovushni aniqlash kabi o‘yinlardan foydalanish mumkin.

Masalan, tarbiyachi “olma”, “anor”, “oyna” so‘zlarini aytib, ularning boshida qanday tovush eshitilishini so‘raydi. Yoki bolalarga “mushuk”, “maktab”, “kitob” so‘zlari orasidan bir xil tovush bilan boshlanadiganlarini topish taklif etiladi. Mashqlar qisqa, takroriy va bolaga qiziqarli bo‘lishi kerak. Tovushlarni farqlashda bolani shoshirmaslik, javobini masxara qilmaslik va to‘g‘ri namunani muloyimlik bilan ko‘rsatish muhimdir.

3. Tovush va harf haqidagi dastlabki tasavvurlar. Tovush — talaffuz qilinadigan va eshitiladigan birlik, harf esa tovushni yozuvda ifodalash uchun qo‘llanadigan belgi hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ushbu farqni murakkab nazariy ta’riflar bilan emas, balki amaliy misollar va ko‘rgazmali materiallar yordamida tushuntirish maqsadga muvofiq. Bolalar tanish so‘zlarni talaffuz qiladi, so‘z boshidagi tovushni ajratadi va keyinchalik shu tovushni ifodalovchi harf shakli bilan tanishishi mumkin.

Harf kartochkalari, magnit harflar, rasmli loto, qum yoki havoda harf shaklini chizish kabi mashqlar bolalarning ko‘rish, eshitish va harakat sezgilari orqali o‘rganishiga ko‘maklashadi. Bunda harflarni mexanik yodlatishdan ko‘ra, tovush-harf munosabatini sodda misollar orqali anglatish muhim. Barcha mashqlar bolaning yoshi, qiziqishi va individual rivojlanish darajasiga mos tanlanishi lozim.

4. Bo‘g‘in, so‘z va gap tuzilishini anglash. Savodga tayyorlash jarayonida bolalarda so‘zning bo‘g‘inlardan tashkil topishi, gap esa so‘zlar orqali mazmun ifodalashi haqidagi dastlabki tasavvurlar shakllantiriladi. Buning uchun so‘zlarni bo‘g‘inlab aytish, so‘zdagi bo‘g‘inlar sonini chapak bilan belgilash, rasmlarni nomlash va berilgan so‘zlardan sodda gap tuzish kabi mashqlar samarali hisoblanadi. Masalan, “bo-la”, “ki-tob” so‘zlarini birgalikda talaffuz qilish va har bir bo‘g‘in uchun chapak chalish mashg‘ulotni harakatli va tushunarli qiladi.

Gap tuzishga o‘rgatishda avval bolaga tanish predmet va harakatlardan foydalaniladi: “Qiz gul sug‘oryapti”, “Bola kitob o‘qiyapti”. Keyin bolalardan gapni kengaytirish, voqeani ketma-ket bayon qilish yoki rasm asosida kichik hikoya tuzish so‘raladi. Bunday faoliyat sintaktik ko‘nikmalarni, izchil fikrlashni va og‘zaki nutqning mantiqiyligini rivojlantiradi.

5. Lug‘at boyligi va grammatik ko‘nikmalarni shakllantirish. Bolaning lug‘at boyligi uning matnni tushunishi, savollarga javob berishi va o‘z fikrini ifodalashiga bevosita ta’sir qiladi. Yangi so‘zlarni o‘rgatishda ularni alohida yodlatish bilan cheklanmasdan, mazmunli vaziyatlarda qo‘llash zarur. Masalan, tabiat, oila, kasblar,

transport, kiyim-kechak va fasllar mavzusidagi suhbatlar bolalarning faol lug‘atini kengaytiradi. Yangi so‘zning ma’nosi rasm, predmet, harakat yoki sodda izoh orqali ochib beriladi.

Grammatik ko‘nikmalarni rivojlantirishda so‘zlarni ma’nosiga mos qo‘llash, birlik va ko‘plik shakllarini farqlash, sifat va harakat bildiruvchi so‘zlardan foydalanish, gapdagi so‘zlar tartibiga e’tibor qaratish mumkin. Tarbiyachi bolalarning nutqidagi xatolarni keskin tanqid qilmasdan, to‘g‘ri variantni tabiiy ravishda takrorlab berishi lozim. Masalan, bola “qizil gullar chiroyli” jumlasini noto‘g‘ri tuzsa, tarbiyachi to‘g‘ri shaklni namuna sifatida aytib, bolani qayta ifodalashga undaydi.

6. O‘yin va ko‘rgazmali vositalarning ahamiyati. Maktabgacha yoshdagi bolalar o‘yin orqali faol o‘rganadilar. Shu sababli savodga tayyorlash mashg‘ulotlarida didaktik o‘yinlar, rasmli kartochkalar, predmetlar, ertak qahramonlari, tovushli topshiriqlar va harakatli mashqlardan foydalanish tavsiya etiladi. “Tovushni top”, “So‘zni davom ettir”, “Rasmni nomla”, “Qaysi so‘z ortiqcha?” kabi o‘yinlar bolalarning diqqatini, xotirasini va tilga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi.

O‘yinlar musobaqa yoki baholash bosimiga aylanib ketmasligi kerak. Har bir bola qatnashish, javob berish va xato qilib ko‘rish imkoniga ega bo‘lishi muhim. Tarbiyachi topshiriqni tushunarli bayon etishi, kerak bo‘lsa namunani ko‘rsatishi va bolalarning kichik yutuqlarini rag‘batlantirishi lozim. Shuningdek, mashg‘ulotlarni qisqa faoliyatlar bilan almashlab borish bolalarning charchashini kamaytiradi.

7. Oila va ta’lim tashkilotining hamkorligi. Savodga tayyorlash samaradorligi faqat mashg‘ulotlar bilan belgilanmaydi. Uyda kitob o‘qish, birgalikda rasm tomosha qilish, kundalik voqealar haqida suhbatlashish va bolani tinglash ham muhim o‘rin tutadi. Ota-onalarga farzandiga yoshiga mos kitoblarni o‘qib berish, ertak mazmuni haqida savollar berish, yangi so‘zlarni kundalik vaziyatlarda ishlatish tavsiya qilinadi. Bunda bolani boshqa bolalar bilan taqqoslash yoki o‘qish-yozishga majburlash o‘rniga, uning qiziqishini qo‘llab-quvvatlash zarur.

Tarbiyachi ota-onalar bilan muntazam aloqada bo‘lib, bolaning nutqiy rivojlanishi va qiziqishlari haqida fikr almashishi mumkin. Agar bola ayrim tovushlarni talaffuz qilish yoki nutqni tushunishda sezilarli qiyinchilikka duch kelsa, vaziyatni kuzatish va zarur bo‘lganda tegishli mutaxassis maslahatini olish maqsadga muvofiq. Har bir bolaning rivojlanish sur’ati turlicha ekanini hisobga olish lozim.

Xulosa. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarni savodga tayyorlashning lingvistik asoslari og‘zaki nutq, fonematik eshituv, tovush va harf haqidagi dastlabki tasavvurlar, bo‘g‘in va so‘z tuzilishi, lug‘at boyligi hamda grammatik ko‘nikmalarni rivojlantirish bilan uzviy bog‘liq. Savodga tayyorlash jarayoni bolalarning yosh va individual xususiyatlariga mos, izchil va qiziqarli tashkil etilishi kerak. Didaktik o‘yinlar, badiiy adabiyot, suhbat, rasmli topshiriqlar va oila bilan hamkorlik ushbu jarayon samaradorligini oshiradi. Eng muhimi, maqsad bolani erta o‘qish-yozishga majburlash emas, balki unda tilga qiziqish, tinglash, fikrlash va muloqot qilish ko‘nikmalarini shakllantirib, maktab ta’limiga puxta tayyorlashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun. Amaldagi tahrir.
2. O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim va tarbiya sohasiga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlar.
3. “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi. Maktabgacha ta’lim tashkilotlari uchun.
4. Qodirova F. R., Toshpo‘latova Sh. Q., Kayumova N. M. Maktabgacha pedagogika va bolalar nutqini rivojlantirishga oid o‘quv adabiyotlari.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti.